

Jacek Woyno

**MATERIAŁY ARCHIWALNE DO DZIEJÓW POLSKICH
FORMACJI WOJSKOWYCH
W ROSJI (1914—1920)**

Wkrótce po wybuchu w 1914 roku I wojny światowej wśród części społeczeństwa polskiego w zaborze rosyjskim powstała myśl utworzenia w oparciu o aliantów własnych oddziałów wojskowych. Podobnie jak organizatorzy legionów po stronie państw centralnych, inicjatorzy polskich formacji wojskowych po stronie państw entanty, wychodzili ze zgodnego w gruncie rzeczy założenia, że w czasie powszechnej, obejmującej znaczną część Europy wojny, sprawa odzyskania niepodległości może wejść na drogę urzeczywistnienia przy udziale samych Polaków, lecz nie inaczej jak tylko z bronią w rękę. Tak więc z inicjatywy głównie Romana Dmowskiego będącego przewodniczącym utworzonego 25 listopada 1914 roku Komitetu Narodowego Polskiego popartego przez ugrupowania polityczne orientacji prorosyjskiej zaczęły powstawać polskie oddziały ochotnicze, które po wcieleniu ich do różnych korpusów rosyjskich przystąpiły do walki przeciwko Niemcom i Austro-Węgrom.

Pierwsze oddziały zaczęły się formować w Chełmie i Brześciu, a następnie w Puławach już od października 1914 roku, stąd też formacja, jaka tam powstała przyjęła nazwę **Legion Puławski**. Ze względu na wagę, jaką przywiązywano do jej istnienia stworzony został przez Komitet Narodowy Polski Komitet Organizacyjny Legionów Polskich, który wziął w swoje ręce dalsze ich losy. Jego prezesem z urzędowym

tytułem Naczelnika został gen. Edmund Świdziński. Nieprzychylnie stanowisko rosyjskich warszawskich władz wojskowych utrudniało formowanie legionów, które przechodziły różne fazy organizacyjne, włącznie do przeformowania ich w formacje pospolitego ruszenia. Towarzyszyła temu zmiana nazw: I Legion Polski (Puławski) został przemianowany na 739 Drużynę Nowoaleksandryjską, a utworzony w międzyczasie w Lublinie II Legion Polski (Lubelski) na 710 Drużynę Lubelską. Dwa utworzone przez ochotników szwadrony ułanów otrzymały status 104 i 105 Konnych Sotni Pospolitego Ruszenia. Po rozwiązaniu 27 marca 1915 roku Komitetu Organizacyjnego Legionów Polskich sformowany został sztab LIX Brygady Pospolitego Ruszenia, której dowództwo objął gen. Piotr Szymanowski. Dowództwu brygady podlegał II Legion Polski (740 Drużyna Lubelska) i 2 szwadrony ułanów (104 i 105 Konne Sotnie Pospolitego Ruszenia). Istnienie brygady było jednak krótkotrwałe. 20 lipca 1915 roku została już rozwiązana, a strzelcami 740 Drużyny Lubelskiej uzupełniać zaczęto szeregi I Legionu Polskiego (Puławskiego), który od 20 marca 1915 roku znajdował się na froncie w składzie rosyjskiego korpusu grenadierów moskiewskich gen. Mrozowskiego i nie wchodził tym samym w skład LIX Brygady Pospolitego Ruszenia, Jego formowanie w Puławach zostało ukończone pod koniec stycznia 1915 roku. Składał się on z czterech kompanii strzelców, plutonu ułanów, plutonu karabinów maszynowych, plutonu łączności i pododdziału służby sanitarnej. Dowódcą I Legionu Polskiego (Puławskiego) mianowany został 17 stycznia 1915 roku płk Antoni Reutt. Legion ten wziął udział w kilkunastu bitwach, które miały miejsce w 1915 roku: 19 — maja — pod Pakosławiem (gdzie ranny został płk Reutt i dowództwo po nim objął płk Jan Rządkowski), 16 czerwca — pod Michałowem, 17 lipca — pod Władysławowem, 21 lipca — pod Kolonią Chechelską, 22 lipca — pod Puławską Górą, 14 sierpnia — pod Karczówką, 20 sierpnia — pod Nurcem, 23 sierpnia — pod Opaką, 5 września — pod Izabelinem i 9 września — pod Zelwą. W walkach tych poniósł legion ogromne straty w zabitych (425 ludzi) i rannych (1.016 ludzi), co stanowiło 92% jego stanów osobowych. Jednocześnie jednak okrył się sławą jako jednostka o wysokich walorach bojowych¹.

---

¹ Szerzej na ten temat patrz: J. R z ą d k o w s k i, *Pierwszy Legion Puławski*, Warszawa 1925; L. W i d e r s z a l, *Komitet Organizacyjny Legionów Polskich (Komitet Organizacyjny Polskich Drużyn*

W zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowego zachowała się stosunkowo niewielka ilość akt (8 jednostek archiwalnych) wytworzonych przez pododdziały wchodzące w skład I i II Legionu Polskiego. Zespół tych materiałów nosi jednak niezbyt fortunnie nadaną jeszcze w okresie międzywojennym nazwę ogólną Legion Puławski (sygn. I.122.70), co sugeruje, że znajdują się w nim archiwalia dotyczące tylko tej formacji. Wszystkie znajdujące się tu dokumenty pochodzą z lat 1914—1915 i napisane są w języku rosyjskim, a stan ich zachowania jest dobry. Niestety nie posiadamy ani akt o charakterze organizacyjnym ani operacyjnym. Istnieje jedynie skorowidz do spisów 739 Drużyny Nowoaleksandryjskiej i 740 Drużyny Lubelskiej oraz do ogólnego spisu żołnierzy (sygn. I.122.70, poz. 1). Zachowały się także oddzielne spisy żołnierzy 739 Drużyny Nowoaleksandryjskiej — 1 Legion Polski (sygn. I.122.70, poz. 3). Ich uzupełnieniem są spisy żołnierzy I i II Legionu Polskiego (sygn. I.122.70, poz. 4, 5) oraz ogólny spis żołnierzy Legionu Polskiego, tzw. księga zaciągu (sygn. I.122.70, poz. 8). Spraw finansowych dotyczą: dziennik pieniężny I Legionu Polskiego (sygn. I.122.70, poz. 6) oraz zapotrzebowania na pieniądze dla tegoż Legionu (sygn. I.122.70, poz. 7).

Działania bojowe Legionu Puławskiego obrazuje znajdujące się w kolekcji

---

Ochotniczych) oraz Legionu tzw. „Puławski” w: Spis polskich organizacji wojskowych przedwojennych i formacji z wojny światowej (1904—1921) Warszawa 1937, s. 114; A. A c h m a t o w i c z, Legion Puławski — jak do tego doszło? w: „Historia i Życie”, 1988, nr 13, s. 1, 4 oraz nr 15, s. 1—3; H.J. B a g i Ń s k i, Chrzest bojowy I-go Legionu Polskiego w armii rosyjskiej, w: „Kalendarz Polski. Rocznik Wychodźstwa Polskiego w Rosji na rok 1916”, s. 84—92; Tenże, Formacje Polskie w walce z Niemcami, cz. 1: Legiony w: „Polski Kalendarz Wojskowy”, Mińsk Litewski 1918, s. 53—80; W.W. B e d n a r s k i, Legion Puławski, w: „Wiadomości Historyczne”, 1987, nr 6, s. 504—516; Tenże, Legion Puławski, w: „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1988, nr 3, s. 100—124; I.I. B i e l a k i e w i c z, Walka o utworzenie polskich formacji narodowych w armii rosyjskiej w okresie od sierpnia 1914 do 1915 roku, w: „Rocznik Lubelski” 1975, t. 18, s. 97—129; L. B r ó d k a, W 70 rocznicę bitwy Legionu Puławskiego pod Pakosławiem (w dniu 19.05.1915 r.), w: „Słowo Powszechne” 1985, nr 125, s. 5; W. K o m i e r o w s k i, Pierwszy legion Polski w walce z Niemcami, w: „Legionista Puławski” 1936, nr 1, s. 2—4; E. K o s p a t h - P a w ł o w s k i, Pakosław 1915, Warszawa 1993; Legion Puławski, w: Federacja Polskich Związków Obrońców Ojczyzny dla upamiętnienia dziesięciolecia niepodległości. Warszawa 1928, s. 101—103; T. L e l i w a, Historia I-go Legionu Polskiego, Warszawa 1919; Tenże, Historia I-go Legionu Polskiego z kadrów którego powstały: Brygada, potem Dywizja Strzelców Polskich z Pułkiem Ułanów Krechowieckich, ostatnio I-szy Korpus Polski, osnute na tle autentycznych dokumentów z fotografiami, Warszawa 1917; W. N a w r o c k i, Legion Puławski w bitwie pod Pakosławiem: w ósmą rocznicę bitwy (19.05.1915 r.), w: „Polska Zbrojna”, 1923, nr 136, s. 4—5; J. O s i e c k i, I Legion Puławski: z dziejów I wojny światowej na Kielecczyźnie, w: „Przemiany”, 1987, nr 10, s. 26—28; Poległym Legionistom pod Pakosławiem dn. 19 maja 1915 r.: Jednodniówka, Warszawa 1930; A. S a l w i k, W 15-lecie bitwy pod Pakosławiem, w: „Polska Zbrojna” 1930, nr 134, s. 4; L. S t a n e k, Legion Puławski, w: „Polska Zbrojna” 1924, nr 15, s. 3; nr 16, s. 3, nr 17, s. 3, nr 18, s. 3, nr 19, s. 3; S. W e c k i, Bitwa Legionu Puławskiego pod Nurcem w dn. 20.08.1915 r., w: „Polska Zbrojna” 1930, nr 227, s. 5; Tenże, Bitwa pod Pakosławiem 20 maja 1915 roku, w: „Ilustracja Polska Placówka” 1919, z. 8, s. 18—19.

rękopisów Wojskowego Biura Historycznego (WBH) opracowanie nieznanego z nazwiska autora „Bój Legionu Polskiego w rejonie Iłża—Krzyżanowice—Walentynów—Modrzejowice w Ziemi Radomskiej dnia 16 czerwca 1915 roku” (sygn. I.400, poz. 996). Zachowały się również interesujące relacje służących w Legionie Puławskim żołnierzy: Józefa Andrzejewskiego (sygn. I.400, poz. 3073), Bolesława Gotcholda (sygn. I.400, poz. 3079), Waława Grobickiego (sygn. I.400, poz. 3081), Józefa Krzysztoforskiego (sygn. I.400, poz. 3087), Stanisława Piotrowskiego (sygn. I.400, poz. 3094), Waława Sakierskiego (sygn. I.400, poz. 3096), Stanisława Ludwika Sobczyńskiego (sygn. I.400, poz. 3099), Jana Żaka (sygn. I.400, poz. 3110) oraz Stefana Sachockiego (sygn. I.400, poz. 116).

Oprócz dokumentacji będącej typowym wytworem kancelaryjnym oraz wymienionego już wyżej opracowania i relacji posiadamy także kilka fotografii wchodzących w skład kolekcji zdjęć zatytułowanej „Wojsko Polskie na Wschodzie” i oznaczonej sygnaturą o numerze 19. Przedstawiają one przede wszystkim grupowe zdjęcia kadry i żołnierzy Legionu. Dowództwo Legionu Puławskiego uwiecznione zostało na dwóch fotografiach. Na pierwszej z nich (nr 1) widzimy: chor. Leara, chor. Matuszewicza, chor. Bojanowskiego, por. Żurakowskiego, chor. Kalinowskiego, chor. Okołowicza, dr. Reutta, chor. Rummla, chor. Borawskiego, chor. Bukatę, chor. Lisia, dr. Załuskiego, płk. Rządkowski oraz płk. Borowicza. Na drugim zdjęciu (nr 2) widzimy: gen. Leśniewskiego, dowódcę Legionu — płk. Antoniego Reutta, dr. Załuskiego, adiutanta — por. Weckiego i ks. Mikołajtisa. Inna fotografia jest zdjęciem grupowym Sztabu Legionu (nr 3). Na kolejnym grupowym zdjęciu widzimy legionistów tuż po otrzymaniu przez nich karabinów (nr 4). Ważnym momentem dla każdego żołnierza Legionu było niewątpliwie złożenie przysięgi i właśnie ten moment został uwieczniony przez aparat fotograficzny (nr 5). Interesująca jest fotografia przedstawiająca oddział zorganizowany przez Witolda Górczyńskiego w Chełmie (nr 7). Działania frontowe obrazuje zaledwie pięć fotografii. Widzimy na nich: 2 kompanię Legionu Puławskiego w drodze do okopów w Szkucinie pod Końskimi w Kieleckiem (nr 8—10) oraz legionistów 1 kompanii w okopach pod Kielcami (nr 11—12). Trzy zdjęcia obrazują sztandar Legionu Puławskiego ofiarowany przez jego twórcę Górczyńskiego (nr 16—18). Wszystkie prezentowane powyżej zdjęcia

wykonane zostały w 1915 roku.

Po usilnych staraniach płk. Rządkowski i grupy oficerów Legionu Puławskiego uzyskano od władz rosyjskich zezwolenie na rozwinięcie Legionu w Brygadę Strzelców Polskich i 13 października 1915 roku sztab 104 Brygady Pospolitego Ruszenia przemianowany został na Sztab **Brygady Strzelców Polskich**. Formowanie wchodzących w jej skład batalionów rozpoczęło się w Bobrujsku. Sztab Brygady Strzelców Polskich znajdował się od 7 grudnia 1915 roku w Smoleńsku, a 9 grudnia funkcjonował już w Bobrujsku. Stanowisko dowódcy powierzono w niej gen. Szymanowskiemu, który 7 kwietnia 1916 roku przekazał tę funkcję gen. Adamowi Sławoczyńskiemu, zastąpionemu potem 27 września tegoż roku przez gen. Bolesława Olszewskiego. Szefem sztabu brygady został Rosjanin kpt. Żyliński. W skład brygady weszły cztery bataliony strzelców. Dowodzili nimi: I batalionem — płk Rządkowski, II batalionem — płk Lucjan Żeligowski, III batalionem — płk Znamierowski, batalionem rezerwowym — płk Osiecki. W rejonie Bobrujska sformowany i wyszkolony został dywizjon ułanów ppłk. Władysława Obuch-Woszczatyńskiego. Do brygady przydzielono ponadto kompanię saperów kpt. Mieczysława Wężyka oraz batalion zapasowy, szpital polowy oraz czołówkę sanitarną. Brygada wysłana została na front w końcu marca 1916 roku. 7 kwietnia tego roku liczyła około 8.000 ludzi i weszła w skład Moskiewskiego Korpusu Grenadierów będącego elementem Frontu Zachodniego gen. Ewerta, a następnie przeszła pod dowództwo 25 Korpusu z 3 Armii gen. Daniłowa. Na linii frontu oddziały brygady przebywały do stycznia 1917 roku, kiedy to zapadła decyzja o przeformowaniu brygady w **Dywizję Strzelców Polskich**. Na mocy rozkazu z 11 stycznia 1917 roku brygada została przeniesiona na teren Kijowskiego Okręgu Wojskowego, gdzie rozpoczęło się organizowanie dywizji. Na czele nowej formacji, której dowództwo mieściło się w Kijowie stanął gen. Tadeusz Bylewski. W jej skład weszły: cztery trzybatalionowe pułki strzelców, pułk zapasowy, dywizjon ułanów, kompania inżynieryjna, szpital i sanitarna czołówka dywizyjna. 30 kwietnia 1917 roku gen. Bylewski przekazał dowodzenie dywizją w ręce płk. Żeligowskiego, potem na jej czele stał płk Rządkowski, a od 17 maja gen. Symon. W połowie czerwca Dywizja Strzelców Polskich skierowana została na front do Galicji

Wschodniej². Na froncie tym walczyła aż do chwili włączenia jej w skład I Korpusu Polskiego, gdzie stała się jego 1 Dywizją Strzelców³.

Niestety nie zachowały się do naszych czasów żadne dokumenty ani Brygady Strzelców Polskich ani Dywizji Strzelców Polskich. Posiadamy jedynie kilka relacji w taki lub inny sposób związanych z ich dziejami. I tak Bolesław Gotchold żołnierz Legionu Puławskiego po jego rozwiązaniu służył zarówno w brygadzie i dywizji, czemu dał wyraz pozostawiając interesującą relację (sygn. I.400. poz. 3079). Podobne były żołnierskie losy Józefa Krzysztoforskiego (sygn. I.400. poz. 3087). Służbę w III batalionie Brygady Strzelców Polskich zrelacjonował Waclaw Matejko (sygn. I.400. poz. 3089). Wspomnienia z okresu pobytu zarówno w Brygadzie Strzelców Polskich, jak i w Dywizji Strzelców Polskich pozostawili Mieczysław Millo (sygn. I.400. poz. 3090) oraz Stanisław Piotrowski (sygn. I.400. poz. 3094). Służbę w dywizjonie ułanów Dywizji Strzelców Polskich zarysował Michał Cyprianik (sygn. I.400. poz. 3078). Interesującym materiałem badawczym są opisywane przez uczestników działań bojowych epizody z własnych doświadczeń wojennych. Kpt. Feliks Ksawery Chmielewski opisał walki wchodzącego w skład Dywizji Strzelców Polskich 1 Pułku Strzelców Polskich na odcinku Czabarówka—Husiatyń w lipcu 1917 roku (sygn. I.400. poz. 432). Działania tego samego pułku nad Zbruczem i pod Czabarówką pomiędzy 18 i 29 lipca 1917 roku dość dokładnie przedstawił kpt. Adam Goszczyński (sygn. I.400. poz. 864). W szeregach 1 Pułku Strzelców Polskich walczył również kpt. Władysław Nawrocki, który opracował pod względem taktycznym bitwę pod Husiatynem w dniu 28 lipca 1917 roku (sygn. I.400. poz. 866).

Spośród zdjęć związanych z Brygadą Strzelców Polskich na uwagę zasługuje co najmniej kilka. Trzy z nich prezentują dowództwo brygady i wykonane zostały w miejscowości Stajki latem 1916 roku. Na pierwszym widzimy czołowych oficerów

---

² Więcej na temat Brygady Strzelców Polskich i Dywizji Strzelców Polskich patrz: E. O p p m a n, *Brygada Strzelców Polskich*, w: *Spis polskich organizacji...*, s. 115—116; E. K o z ł o w s k i, M. W r z o s e k, *Historia oręża polskiego 1795—1939*, Warszawa 1984, s. 476—478; W. N a w r o c k i, *Wielkanoc Brygady Strzelców Polskich pod Baranowiczami w 1916 r.*, w: „Polska Zbrojna” 1923, nr 89, s. 4; J. R z e p e c k i, *Rodowód wojska drugiej Rzeczypospolitej: zarys organizacji i działań wojennych formacji wojskowych w I wojnie światowej*. Warszawa 1959, s. 52—62 oraz s. 120—142; M. W r z o s e k, *Brygada Strzelców Polskich i Dywizja Strzelców Polskich*, w: *Zarys dziejów wojskowości polskiej (1864—1939)*, pod red. nauk. P. S t a w e c k i, Warszawa 1990, s. 192—194.

³ Dokumentacja dotycząca I Korpusu Polskiego w Rosji omówiona została szerzej w odrębnym artykule zamieszczonym w „Biuletynie Wojskowej Służby Archiwalnej” 2000, nr 23.

brygady: por. Stanisława Weckiego, płk. Rządkowski, gen. Olszewskiego, płk. Żeligowskiego, płk. Freja, płk. Znamierowski, kpt. Adama Trygara, chor. Bukatę i innych (nr 27). Zdjęcie drugie przedstawia Dowództwo Brygady Strzelców Polskich i widzimy na nim płk. Freja, gen. Sławoczyńskiego, płk. Szewczenko, gen. Rządkowski oraz chor. Bukatę (nr 28). Na trzecim zdjęciu uwieczniona została grupa oficerów z dowództwa Brygady Strzelców Polskich, wśród których rozpoznać możemy gen. Rządkowski, gen. Sławoczyńskiego i płk. Żeligowskiego (nr 29). Płk. Rządkowski występuje również na wspólnej pamiątkowej fotografii z podoficerami brygady wykonanej w tym samym czasie co zdjęcie prezentowane wcześniej (nr 30—31). Podobnego charakteru jest fotografia dowódcy brygady gen. Olszewskiego z podległymi mu oficerami (nr 33). Codzienne życie i uroczystości organizowane przez dowództwo brygady ilustruje kilka pozostałych zdjęć. Widzimy na nich: przegląd Brygady Strzelców Polskich w dniu 30 lipca 1916 roku w Stajkach (nr 32), przysięgę żołnierzy Brygady w obecności kapelana ks. Mikołajtysa w 1916 roku w Bobrujsku (nr 41), zbiórkę żołnierzy brygady na terenie Bobrujska w 1916 roku (nr 42—43), odznaczonych w Bobrujsku żołnierzy 1 Pułku Strzelców Polskich (nr 48—50), orkiestrę składającą się z żołnierzy brygady (nr 51), Szkołę Podoficerską w Bobrujsku (nr 52), mszę polową I Brygady Strzelców Polskich w pierwszą rocznicę bitwy pod Pakosławiem zorganizowaną w dniu 20 maja 1916 r. w Bobrujsku (nr 53), mszę polową na froncie pod Baranowiczami w marcu 1916 roku (nr 54), żołnierzy brygady na mszy polowej odprawianej przez ks. Lutosławskiego w pierwszy dzień Świąt Wielkanocnych w 1916 roku w Bobrujsku (nr 55—58), procesję Bożego Ciała w czerwcu 1916 roku w Bobrujsku (nr 61—64), stację dożywiania dla żołnierzy i oficerów z brygady (nr 66—67), sztandary powstańcze z 1863 roku przechowywane w Kijowie i ofiarowane Brygadzie Strzelców Polskich (nr 69—72). Z działaniami bojowymi związane są tylko dwie fotografie. Jedna z nich przedstawia przybycie Brygady Strzelców Polskich na front w marcu 1916 roku (nr 38), a druga brygadę na froncie pod Baranowiczami (nr 39—40). Kolejne zdjęcia przedstawiają wkroczenie do Kijowa wiosną 1917 roku pododdziałów Brygady Strzelców Polskich po wycofaniu jej z frontu w celu przeformowania w Dywizję Strzelców Polskich pod dowództwem gen. Bylewskiego (nr 73—74). Po obaleniu caratu dywizja wzięła udział w defiladzie

podczas obchodów Święta Wolności w Kijowie w marcu 1917 roku (nr 75). Sześć fotografii przedstawia fragmenty uroczystości Wielkanocnych w Dywizji Strzelców Polskich na terenie Kijowa (nr 76—81). Inne uroczystości w dywizji prezentują pozostałe zdjęcia, na których widzimy m.in.: przysięgę 1-go szwadronu ułanów rotmistrza Mikołaja Waraksiewicza w 1917 roku w Czugajewie pod Charkowem (nr 82—84) i żołnierzy 1 Pułku Strzelców Polskich podczas święta pułkowego obchodzonego w Różyeczance 19 maja 1917 roku, w drugą rocznicę bitwy pod Pakosławiem (nr 85—86). W szeregach dywizji podobnie jak w całym wojsku rosyjskim bolszewicy prowadzili wzmożoną akcję propagandowo-agitacyjną. Jedno ze zdjęć przedstawia wiec w sprawie protestu przeciwko wysyłaniu żołnierzy na front, zorganizowany dla żołnierzy narodowości polskiej przez komunistów rosyjskich w maju 1917 roku w Strusowej (nr 88). Zbliżający się moment użycia Dywizji Strzelców Polskich do działań bojowych zapowiada transport kolejną jej oddziałów na front w Galicji Wschodniej w czerwcu 1917 roku (nr 89).

II Korpus Polski powstał w końcu 1917 roku na Froncie Rumuńskim. Mimo, że Naczelny Komitet Wojskowy (Naczpol) po zjeździe wojskowych Polaków w Petersburgu w maju 1917 roku rozpoczął natychmiastowe formowanie I Korpusu Polskiego naczelne dowództwo rosyjskie wyłączyło Front Rumuński z tej akcji nie zezwalając na wydzielenie z wchodzących w jego skład oddziałów żołnierzy narodowości polskiej. Dopiero wybrany jesienią 1917 roku na zjeździe wojskowych Polaków Frontu Rumuńskiego w Kiszyniowie Komitet Wykonawczy Związku Wojskowych Polaków tego frontu przystąpił do formowania II Korpusu Polskiego. Jako miejsce koncentracji wyznaczono położone w Besarabii nad Dniestrem Soroki. Pomimo skomplikowanej sytuacji politycznej i militarnej, jaka panowała wówczas na Froncie Rumuńskim, Komitet Wykonawczy Wojskowych Polaków Frontu Rumuńskiego energicznie dążył do zamierzonego celu. Po zawarciu porozumienia z rządem rumuńskim i przedstawicielami państw koalicji oraz w oparciu o podpisaną 2 marca 1918 roku deklarację w Jassach stworzono podstawy materialne do istnienia korpusu, jak również ukierunkowano go ideologicznie w stronę czynnej walki z państwami centralnymi. Korpus miał także czynnie działać w kierunku zjednoczenia wszystkich zaborów i odzyskania niepodległości przez Polskę. Dowódcą korpusu

mianowany został gen. Jan Stankiewicz, a dowództwo wchodzącej w jej skład 4 Dywizji Strzelców objął gen. Glass. W ciągu stycznia i lutego 1918 roku trwała wyteżona praca nad organizacją i wyszkoleniem oddziałów korpusu. Na początku marca w życiu korpusu zaszedł doniosły fakt, a mianowicie połączenie z II Brygadą Legionów Polskich, która aby zaprotestować przeciwko pokojowi brzeskiemu zawartemu przez państwa centralne z Ukrainą 15 lutego 1918 roku przebiła się przez front austriacki po krwawej walce pod Rarańczą i po około 300 kilometrowym marszu 6 marca dotarła do Sorok. Podniosło to w znacznym stopniu nastroje i stan moralny w szeregach korpusu, potwierdzając jednocześnie słuszność kierunku politycznego wytyczonego przez Komitet Wykonawczy Wojskowych Polaków Frontu Rumuńskiego. Legioniści zasilili szeregi korpusu dokładnie 100 oficerami oraz około 1.500 podoficerami i szeregowcami. Mimo tego znacznego wzmocnienia ilościowego jego szeregów dni postoju korpusu w Sorokach były już policzone. Rumunia, rozgromiona przez państwa centralne, zmuszona została do zawarcia pokoju, który przewidywał m.in. rozbrojenie obcych formacji wojskowych znajdujących się na jej terytorium. Ten punkt traktatu pokojowego uderzał przede wszystkim w II Korpus Polski i jak się wydaje został w zasadzie przez Niemców specjalnie przeciwko niemu skierowany. Zdecydowano więc o opuszczeniu Sorok i przeniesieniu korpusu na teren bardziej sprzyjający jego dalszemu rozwojowi organizacyjnemu. 8 marca 1918 roku kierując się na wschód przeszły więc oddziały korpusu Dniestr. W dniu wymarszu z Sorok korpus liczył około 8.000 oficerów i żołnierzy. W jego skład wchodziły wówczas: Sztab Korpusu, 4 Dywizja Strzelców (13 pułk strzelców, 14 pułk strzelców), 5 Dywizja Strzelców (15 pułk strzelców, 16 pułk strzelców). Legia Oficerska, brygada artylerii (I i II dywizjon po dwie baterie w każdym), oddzielny dywizjon artylerii ciężkiej, bateria konna przy 5 pułku ułanów, 5 pułk ułanów, 6 pułk ułanów, pułk inżynieryjny, dwa oddziały samochodów pancernych, oddział samochodów sanitarnych, kolumna taborowa korpusu, dwie dywizyjne kolumny taborowe, kolumna sanitarna korpusu, szpital korpusu oraz piekarnia. Po odejściu do rejonu Czeczelnik—Ujście dowódca korpusu gen. Stankiewicz wraz z dowódcą 4 Dywizji Strzelców gen. Glassem, poddając się rozkazowi inspektora wojsk polskich na Ukrainie gen. Eugeniusza de Henning-Michaelisa wstrzymał dalszy jego marsz,

mając zamiar skierowania go do znajdującej się w rejonie okupacji austriackiej Winnicy. Przeciwny tej decyzji był Komitet Wykonawczy Związku Wojskowych Polaków Frontu Rumuńskiego wraz z płk. Józefem Hallerem. Zwolnił on zarówno gen. Stankiewicza, jak i gen. Glassa z zajmowanych stanowisk, mianując jednocześnie dowódcą korpusu dotychczasowego dowódcę 5 Dywizji Strzelców płk. Hallera. Zaczął on występować jako gen. Mazowiecki, po tym jak otrzymał awans generalski z rąk wyłonionej przez Komitet Wykonawczy Związku Wojskowych Polaków Frontu Rumuńskiego Rady Naczelnej II Korpusu Polskiego. Szefem sztabu korpusu został płk. Michał Żymierski. Po krótko trwającej reorganizacji korpus wyruszył szybkim marszem dalej na wschód. Dowództwo 4 Dywizji Strzelców objął wówczas płk Franciszek Zieliński, zaś 5 Dywizją Strzelców dowodził ppłk Stanisław Machcewicz. Po czterotygodniowym marszu z Sorok w kierunku na Krzyżopol, Berszadę, Humań i Bogusław 18 kwietnia 1918 roku korpus dotarł do rejonu Kaniowa nad Dnieprem, gdzie dalszy jego marsz został niespodziewanie wstrzymany przez Radę Regencyjną. Zażądała ona natychmiastowego zatrzymania korpusu oraz nieprzekraczalna Dniepru i wstrzymania jakichkolwiek działań, które przesądziłyby dalsze zarządzenia Rady. Gen. Haller podporządkował się decyzji Rady Regencyjnej. Poddanie się jej zaleceniom przesądziło o losie korpusu. Niemcy, którym zależało na szybkim rozbrojeniu II Korpusu Polskiego, korzystając z nadarzającej się sposobności zaczęli otaczać go przeważającymi siłami. 6 maja 1918 roku dowódca niemieckiej XXXIII Brygady Obrony Krajowej gen. Zierhold przysłał do dowództwa korpusu ultimatum z żądaniem natychmiastowej kapitulacji, ale zarządzony natychmiast alarm i gotowość bojowa korpusu przekonały go, że brak mu jeszcze wystarczającej ilości sił do wymuszenia kapitulacji. Otrzymawszy jednak niebawem posiłki, 11 maja o świcie Niemcy dokonali ataku na korpus stojący w trójkącie miejscowości Potok—Kozin—Stepańce. Oddziały polskie zaskoczone nagłym atakiem cofnęły się w stronę wsi Jemczycha oraz wokół niej i okopawszy się tu, w ciągu całego dnia odpierały krwawe, silne i gwałtowne ataki niemieckie. Wieczorem Niemcy przygnębieni dużymi stratami wynoszącymi około 1.500 zabitych i rannych zaproponowali stronie polskiej rozpoczęcie rozmów, w wyniku których przerwano walkę i wysłano parlamentariuszy. W nocy podpisana została na honorowych warunkach kapitulacja korpusu. Ponad

połowę żołnierzy pokonanego korpusu Niemcy wywieźli do obozów jenieckich. Reszta zdołała uciec przed niewolą i szukała możliwości przedostania się na Powołże, Kubań i Murmań⁴.

W niewielkim zespole aktowym (sygn. I.122.71) pozostałym po II Korpusie Polskim zachowało się jedynie 5 teczek z kwietnia i maja 1918 roku. Dwie z nich są wytworem korpusowego Oddziału Sztabu Generalnego Dowództwa (sygn. I.122.71, poz. 1 i 2). Pozostałe zawierają tzw. raporty poranne (sygn. I.122.71, poz. 3) oraz akta obrazujące sytuację polityczną w Rosji i wewnątrz samego korpusu (sygn. I.122.71, poz. 4). Ostatnia teczka zawiera dość bezładnie wymieszane akta o różnym charakterze (sygn. I.122.71, poz. 5).

Uzupełnieniem tego skromnego, o niewielkim znaczeniu poznawczym zespołu jest kilka opracowań znajdujących się w zbiorach CAW. Przedstawiają one głównie dzieje poszczególnych oddziałów wchodzących w skład korpusu lub też są historiami jednostek II Rzeczypospolitej sięgających do niego swymi korzeniami. Są to w kolejności prace anonimowego autora „*Historia 6 pułku ułanów*” (sygn. I.400. poz. 2327), nieznanego autora „*Historia 2 Pułku Saperów Kaniowskich*” (sygn. I.400.

---

⁴ O II Korpusie Polskim w Rosji patrz: S. A k s a m i t e k, *Epizod dziejów II Korpusu Polskiego w 1918 r.*, w: „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1988, nr 3, s. 157—167; R. B e r g e l, *Bitwa pod Kaniowem*, w: „Wiarus”, 1919, nr 12, s. 358—362; Tenże, *Dzieje Korpusu Polskiego*, Warszawa 1921; Tenże, *Jak powstał II Korpus Wschodni?*, w: „Wiarus”, 1920, nr 66, s. 949—952; Tenże, *Z dziejów drugiego Korpusu Polskiego*, w: „Wiarus”, 1920, nr 8, s. 227—232; S. D o w o y n o – S o l ł o h u b, *Z pobytu misji francuskiej przy 2 Korpusie WP*, w: „Polska Zbrojna”, 1935, nr 114/115, s. 3; X. G l i n k a, *Z historii powstania II Korpusu Wojsk Polskich*, w: „Ilustracja Polska. Placówka”, 1919, z. 3, s. 22—23; J. H a l l e r, *W 23 rocznicę bitwy pod Kaniowem [1918 r.]*, w: „Dziennik Polski (Londyn)”, 1941, nr 256, s. 3; A. H l a w a t y, *Zarys historii 6 pułku ułanów II Korpusu Wojsk Polskich na Wschodzie 1917—1918 r.*, Londyn 1965; H. J a b ł o Ń s k i, L. W i d e r s z a l, *II Korpus Polski oraz Naczelny Inspektor PSZ na Froncie Ukraińskim (potem Dowództwo WP na Ukrainie)*, w: *Spis polskich organizacji...*, s. 141—143; E.A. J a r z y Ń s k i, *Pod Kaniów 18.II.—11.V.1918*, w: „Polska Zbrojna” 1934, nr 268/269, s. 3; K. K o n o p k a, *Jak to bywa na wojence: z opowiadań ks. kapelana*, w: „Wiarus”, 1920, nr 4, s. 65—67; W. K o z ł o w s k i, *Artyleria II Korpusu Polskiego (listopad 1917—maj 1918)*, w: „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica”, 1991, [z.] 43, s. 23—56; *W 25-lecie bitwy pod Kaniowem*, w: *Dziennik Polski*, 1943, nr 869, s. 3; F. L e n c z o w s k i, *W 25 rocznicę bitwy kaniowskiej: 10—11 maja 1918 r.*, w: „Polska Walcząca” (Londyn), 1943, nr 18, s. 2; S. M i ń s k i, *Saperzy w II Korpusie Wschodnim*, w: „Wiarus”, 1938, nr30, s. 916; B. N a k o n i e c z n i k o f f - K l u k o w s k i, *Rys dziejów II Korpusu*, w: „Polska Zbrojna”, 1922, nr 123, s. 2; nr 124, s. 2; nr 125, s. 2; J.P. N i e d o l a z, *Dołączyli do aliantów: bitwa pod Kaniowem [11.05.1918 r.]*, w: „Polska Zbrojna. Magazyn Tygodniowy”, 1995, nr 20, s. DC; F. N i w i ń s k i, *Kaniów: [bitwa 2 Korpusu I.V.1918 r.]*, w: „Tygodnik Ilustrowany”, 1918, nr 45, s. 523; P. P o t o c k i, *Jak doszło do bitwy kaniowskiej [w dn. I.V.1918 r.]*, w: „Polska Zbrojna”, 1935, nr 129, s. 3; W. R u p n i e w s k i, *Umowa Komitetu Wykonawczego Wojskowych Polaków Frontu Rumuńskiego z przedstawicielami koalicji*, w: „Niepodległość”, 1929, t. 2, s. 359—362; B. S i k o r s k i, *Rada Naczelna II korpusu WP, jako inicjatorka przewrotu w korpusie*, w: „Polska Zbrojna”, 1929, nr 128, s. 5; M. W i e l i c z k o - W i e l i c k i, *Od Rarańczy do Kaniowa*, w: „Polska Zbrojna”, 1930, nr 125, s. 4, nr 126, s. 7, nr 127, s. 4, nr 129, s. 3; M. W r z o s e k, *Z dziejów korpusów polskich w Rosji w latach 1917—1918*, w: „Wojsko Polskie 1914—1922” pod red. nauk. B. P o l a k a, Koszalin 1986, s. 112—143.

poz. 2040), por. Jana Topczewskiego „*Historia 28 Pułku Strzelców Kaniowskich*” (sygn. I.400. poz. 1023), por. Wacława Zaborowskiego „*Zarys historii wojennej 28 Pułku Strzelców Kaniowskich*” (sygn. I.400. poz. 1113), por. Lucjana Bełdowskiego „*Zarys historii wojennej 29 Pułku Strzelców Kaniowskich*” (sygn. I.400. poz. 1114), kpt. Feliksa Liberta „*Zarys historii wojennej 31 Pułku Strzelców Kaniowskich*” (sygn. I.400. poz. 1116), por. Tadeusza Nowińskiego „*Zarys historii wojennej 5 Pułku Ułanów Zasławskich*” (sygn. I.400. poz. 1187), kpt. Marka Rózyckiego i kpt. Stefana Dybkowskiego „*Zarys historii wojennej 79 Pułku Strzelców Litewsko-Białoruskich*” (sygn. I.400. poz. 1166), por. Stefana Dybkowskiego „*Zarys historii wojennej 79 Pułku Strzelców Litewsko-Białoruskich*” (sygn. I.400. poz. 1167), rtm. Henryka Kiszko-Zdzierskiego „*Zarys historii 6 Pułku Ułanów Kaniowskich*” (sygn. I.400. poz. 1188), kpt. Rudolfa Leroch-Orlot „*Zarys historii wojennej 10 Pułku Kaniowskiego Artylerii Polowej*” (sygn. I.400, poz. 1277 i 1362), por. Jana Erlicha „*Zarys historii wojennej 19 Pułku Artylerii Polowej*” (sygn. I.400, poz. 1235 i 1236), kpt. Feliksa Liberia „*Zarys historii wojennej 31 Pułku Strzelców Kaniowskich*” (sygn. I.400, poz. 1330).

Zachowała się także sporą ilość relacji związanych z dziejami II Korpusu Polskiego. Warto niewątpliwie zwrócić uwagę na następujące spośród nich: płk. Leona Bobickiego „*O tworzeniu się II Korpusu Polskiego na Ukrainie*” (sygn. I.400, poz. 2048/1), mjr. Jana Zdzisława Ciechońskiego „*Związek Wojskowych Polaków 6 Armii*” (sygn. I.400, poz. 2048/2) i „*Oddziały polskie w Besarabii — polski batalion kolejowy*” (sygn. I.400, poz. 2048/3), mjr. Jana Kowalewskiego „*Przyczynek do dziejów II Korpusu i 4 Dywizji*” (sygn. I.400, poz. 2048/5—8), gen. dyw. Aleksandra Osińskiego „*Formacje polskie w Rosji, m.in. akcja II Korpusu na Ukrainie*” (sygn. I.400, poz. 2048/10), gen. dyw. Władysława Pogorzelskiego „*II Korpus Polski na Wschodzie*” (sygn. I.400, poz. 2048/12), kpt. Alfonsa Wnętrzaka „*Z „wygodami” na Murmań — II Korpus Polski*” (sygn. I.400, poz. 2048), Stanisława Jaworskiego „*Śłużba w 2 pułku piechoty Legionów Polskich i w II Korpusie Polskim*” (sygn. I.400, poz. 3036), Jana Klimka „*Śłużba w 2 pułku piechoty Legionów Polskich, w II Korpusie Wschodnim, pobyt w Niemczech w obozie Gustrow i Landsdorf*” (sygn. I.400, poz. 3040), Wilhelma Pyszczka „*Śłużba w 2 pułku piechoty Legionów Polskich i II*

Korpusie Polskim” (sygn. I.400, poz. 3051) i „*Bitwa pod Kaniowem*” (sygn. I.400, poz. 3167), nieznanego autora „*Sprawozdanie z pracy Towarzystwa Przyjaciół Żołnierza Polskiego oraz kobiet należących do Ligi Pogotowia Wojennego w Kijowie w 1918 roku*” (sygn. I.400, poz. 3125), M. Dolskiego „*Tempera Mutantur. Stosunek gen. Dowbora-Muśnickiego do II Korpusu Wschodniego*” (sygn. I.400, poz. 3184), mjr. J. Konopackiego „*Marszruta II Korpusu Wschodniego*” (sygn. I.400, poz. 3186), płk. Lucjana Kopczyńskiego „*Przebieg zapoczątkowania i tworzenia formacji polskiej przy byłej 9 Armii rosyjskiej na Froncie Rumuńskim w 1917 roku, jako podwaliny w następstwie b. II Korpusu Wschodniego WP*” (sygn. I.400, poz. 3187), płk. Władysława Emila Wielowieyskiego „*Pobyty oficerów b. II Korpusu Wschodniego Wschodniego niewoli niemieckiej*” (sygn. I.400, poz. 3189), „*Powstanie, walki i kapitulacja II Korpusu Wschodniego*” (sygn. I.400, poz. 3190), „*Wyjście oficerów b. II Korpusu Wschodniego z niewoli niemieckiej*” (sygn. I.400, poz. 3191), kpt. Goldmana „*Działalność Związku Wojskowych Polaków w Rumunii*” (sygn. I.400, poz. 2189) oraz L. Wędrychowskiego „*Związki Wojskowych Polaków na Froncie Południowo-Zachodnim*” (sygn. I.400, poz. 2189/9).

Niewielka niestety ilość fotografii związanych z II Korpusem Polskim na Wschodzie ilustruje tylko w ograniczonym stopniu jego dzieje. Widzimy więc na nich oddziały korpusu podczas wymarszu z Sorok na Wschodów marcu 1918 roku (nr 438—439) wraz z taborami sunącymi po ukraińskim stepie (nr 440). Podobnej treści jest zdjęcie pokazujące przemarsz korpusu przez Stepły w kwietniu 1918 roku. Kilka fotografii prezentuje działający wiosną 1918 roku oddział tzw. Organizacji Wojskowej Ziemi Humańskiej. Widzimy na nich żołnierzy i oficerów z dowództwa oddziału wraz z jego dowódcą płk. E. Krzyżanowskim (nr 442 i 443), artylerię wchodzącą w skład oddziału w czasie przemarszu przez Ukrainę (nr 445), piechotę oddziałową podczas ćwiczeń (nr 446) oraz tabory oddziałowe podczas przemarszu przez Ukrainę (nr 447—448). W Humaniu 7 kwietnia 1918 roku odbył się uroczysty przemarsz wojsk II Korpusu przed jego dowódcą gen. Hallerem. Z okresu bitwy kaniowskiej posiadamy zaledwie dwa zdjęcia, na których widzimy umocnienia polowe II Korpusu wzniesione pod Kaniowem w maju 1918 roku (nr 465—466). Również tylko dwie fotografie prezentują oddziały kawalerii korpusu — na jednej widzimy grupę oficerów 5 pułku

ułanów (nr 490), a na drugiej ppor. Tadeusza Zielińskiego na czele szwadronu 6 pułku ułanów (nr 491). Krótka seria zdjęć ilustruje pobyt żołnierzy korpusu w obozach internowania po bitwie kaniowskiej. Mamy więc ogólny widok na obóz internowanych oficerów i żołnierzy w Gustrow w Niemczech (nr 467—468). Cztery fotografie prezentują oficerów i żołnierzy znajdujących się w tym obozie (nr 469—472). Nie zaprzestano tu też praktyk religijnych — 1 czerwca 1918 roku odbyła się w Gustrow uroczysta procesja z okazji obchodów święta Bożego Ciała (nr 473—475).

Inny obóz dla internowanych znajdował się w Brześciu n. Bugiem. Na zdjęciach tam wykonanych utrwalono m.in. apel internowanych oficerów korpusu (nr 476—479), teatr amatorski (nr 488) oraz orkiestrę obozową (nr 489).

Organizowane przez Generalnego Inspektora Wojsk polskich na Ukrainie gen. de Henning-Michaelisa oddziały otrzymały nazwę **III Korpus Polski**. Organizowanie tej formacji przebiegało w nader trudnych warunkach. Do punktów koncentracji wyznaczonych przez gen. Michaelisa w Kamieńcu Podolskim, Barze, Starokonstantynowie, Płoskirowie, Korosteniu, Krzemieńcu, Zasłaniu, Równem, Sarnach i Łucku ochotnicy napływali bardzo wolno i niezbyt licznie. Działania organizacyjne zostały podjęte także w Kijowie, gdzie początkowo znajdował się sam gen. Michaelis. Spośród ochotników, którzy przybyli do wyznaczonych punktów werbunkowych, mniej więcej do połowy stycznia 1918 roku utworzono załóżki kilku pododdziałów piechoty, kawalerii, artylerii, taborów i dwa pododdziały sanitarne. W sumie w szeregach wszystkich tych pododdziałów było około 3.000 oficerów, podoficerów i szeregowców. Wbrew oczekiwaniom napływ ochotników był nieduży. Niewielkie rezultaty dały też zabiegi gen. Michaelisa o przydział broni z zapasów, którymi rozporządzały wojska Frontu Południowo-Zachodniego, ponieważ na przeszkodzie stały sprzeciwy zrewolucjonizowanych komitetów żołnierskich. Największy wpływ na działania wojskowo-organizacyjne wywarły jednak bolszewicko-ukraińskie działania zbrojne. W związku z zajęciem 8 lutego 1918 roku przez bolszewików Kijowa gen. Michaelis przeniósł się wraz z całym swoim sztabem do Winnicy, gdzie wydał decyzję o ostatecznym powołaniu III Korpusu Polskiego. Formować się on miał z sił skoncentrowanych w rejonie Antonin i Winnicy. Od początku marca 1918 roku politycznym zwierzchnikiem formacji był występujący z

ramienia Rady Regencyjnej por. Władysław Raczkiewicz. 7 kwietnia 1918 roku podjął on decyzję o natychmiastowym usunięciu gen. Michaelisa ze stanowiska dowódcy korpusu i powołał na jego miejsce gen. Aleksandra Osińskiego. Korpusem dowodził jednak faktycznie były oficer Legionów Polskich kpt. Przemysław Barthel de Weydenthal, awansowany przez gen. Osińskiego do stopnia podpułkownika i wyznaczony jednocześnie na stanowisko szefa sztabu korpusu. Zmiany w dowództwie korpusu na osoby bardziej energiczne nastąpiły jednak zbyt późno. III Korpus Polski uwikłany został w wydarzenia związane z procesami zmian zachodzących w strukturze agrarnej na Ukrainie. Uczestniczył więc w ciężkich walkach z oddziałami chłopów ukraińskich, w wyniku czego stanął w obliczu zagłady. Jedynym wyjściem z impasu było oddanie się na łaskę wojsk austro-węgierskich. Dowództwo austro-węgierskie wydało więc polecenie rozlokowania i internowania pododdziałów korpusu w rejonie Chmielnika, Pikowa i Janowa. Te niewielkie, bo liczące zaledwie około 2.000 żołnierzy siły, głównie kawalerii pod dowództwem płk. Juliusza Rómmla otrzymały nazwę Lekkiej Brygady III Korpusu Polskiego. Zostały one jednak ostatecznie w nocy z 9 na 10 czerwca 1918 roku rozbrojone. W ten sposób podzieliły los pododdziałów zorganizowanych w Odessie przez kpt. Stanisława Skrzyńskiego, liczących około 1.000 żołnierzy i rozbrojonych już 20 kwietnia⁵.

Po III Korpusie Polskim na Wschodzie pozostało zaledwie 5 niewielkich zespołów archiwalnych. Brak jest niestety dokumentów pierwszego okresu jego istnienia. Najwięcej, bo 8 jednostek archiwalnych zostało wytworzonych przez kancelarię tzw. Lekkiej Brygady III Korpusu Polskiego. Wśród nich zasługują na uwagę niewątpliwie rozkazy własne (sygn. I.122.72, poz. 3), akta o charakterze kwatermistrzowsko-gospodarczym (sygn. I.122.72, poz. 2 i 4); alfabetyczna książka żołnierzy przydzielonych do rejonu koncentracji w Winnicy oraz spis żołnierzy z kompanii tzw. Oddzielnego Batalionu Strzelców (sygn. I.122.72, poz. 5). W zespole tym posiadamy również odpisy akt dotyczących oddziałów polskich na Ukrainie

---

⁵ Dzieje III Korpusu Polskiego w Rosji omówili: M. W r z o s e k, *Polskie korpusy wojskowe w Rosji 1917—1918*, Warszawa 1969, s. 161—169, 261—265, 303—310, 321—340; H. J a b ł o Ń s k i, L. W i d e r s z a l, *Naczelnny Inspektor PSZ na froncie ukraińskim, potem Dowództwo WP na Ukrainie. III Korpus*, w: *Spis polskich organizacji...*, s. 143—145; T. P o p ł a w s k i, *Z dziejów III Korpusu*, w: „Wiarus”, 1920, nr 9, s. 145—148; nr 10, s. 161—163; W. W a ś k o w – W y s z o m i r s k i, *Na zakrętach historii — rzecz o 3 korpusie wojsk polskich na Wschodzie*, Katowice 1938.

sporządzone przez Komisję Likwidacyjno-Rewizyjną WP na Ukrainie (sygn. I.122.72, poz.8).

Zaledwie 2 teczki liczy zespół Pułku Szwoleżerów Lekkiej Brygady III Korpusu Polskiego. Są to jednak przemieszane dość bezładnie materiały nie mające większego znaczenia badawczego (sygn. I.122.73, poz. 1 i 2).

Jeszcze mniej, bo tylko 1 jednostka archiwalna, będąca książką rozkazów reprezentuje Oddzielny Dywizjon Artylerii Konnej wchodzący w skład Lekkiej Brygady III Korpusu Polskiego (sygn. I.122.74, poz. 1).

Zespół archiwalny 1 Oddziału Samochodów Opancerzonych Lekkiej Brygady III Korpusu Polskiego liczy 8 teczek. Jest wśród nich korespondencja dotycząca służby liniowej (sygn. I.122.75, poz. 1), korespondencja dotycząca spraw finansowych (sygn. I.122.75, poz. 2) i gospodarczych (sygn. I.122.75, poz. 3), rachunków (sygn. I.122.75, poz. 4), pensji oficerskich (sygn. I.122.75, poz. 5) i żołnierskich (sygn. I.122.75, poz. 6). Najważniejsze są jednak rozkazy III Korpusu Polskiego (sygn. I.122.75, poz. 7).

Korpusową służbę zdrowia reprezentują akta wytworzone przez kancelarię szpitala w Winnicy. Wśród 4 jednostek archiwalnych najważniejsze są rozkazy wydane przez kierownictwo szpitala (sygn. I.122.76, poz. 4) dające obraz funkcjonowania lecznictwa wojskowego w jakże ciężkich, wojennych warunkach materialnych. Uzupełniają je historie chorób (sygn. I.122.76, poz. 2) i Księga Chorych (sygn. I.122.76, poz. 3) oraz akta o charakterze administracyjnym (sygn. I.122.76, poz. 1).

Dla pełniejszego spojrzenia na dzieje III Korpusu Polskiego nieodzowne jest zapoznanie się z dotyczącymi go, niepublikowanymi opracowaniami i relacjami. Wśród opracowań warto zwrócić uwagę na pracę mjr. Józefa Turkiewicza „*Zarys historii wojennej 12 Pułku Ułanów Podolskich*” (sygn. I.400, poz. 1194), w której nakreślił autor w zwięzły sposób dzieje tych oddziałów kawalerii III Korpusu Polskiego, z których powstał i czerpał tradycje ten właśnie pułk w latach II Rzeczypospolitej. Otrzymujemy tu więc trochę informacji o wyłonionych z szeregów rosyjskiej 11 Dywizji Kawalerii 1 Chorągwi Kirasjerów Polskich i I Dywizjonie Kirasjerów Polskich. W tym samym opracowaniu zawarto też skrócone dzieje 2 pułku

strzelców konnych oraz 5 i 7 pułku ułanów. Podobny charakter ma opracowanie mjr. Dezyderiusza Zawistowskiego *„Zarys historii wojennej 19 Pułku Ułanów Wołyńskich imienia pułkownika Karola Różyckiego”* (sygn. I.400, poz. 1202 i 1203), gdzie zawarta jest pewna ilość faktów dotyczących Polskiego Szturmowego Szwadronu Huzarów na Ukrainie oraz samodzielnego dywizjonu kawalerii dowodzonego przez por. Feliksa Jaworskiego. Por. Władysław Tomaszewski w *„Zarysie historii wojennej 13 dywizjonu artylerii konnej”* (sygn. I.400, poz. 1270) zapoznaje nas z mało znanym epizodem dotyczącym tzw. Baterii Konnej Jazdy Kresowej rtm. Jaworskiego.

Zachowały się także dwie relacje związane z oddziałami wchodzącymi w skład III Korpusu Polskiego. Są to rękopisy Tomasza Bieleckiego *„Służba w szwadronie partyzanckim rtm. Jaworskiego 3 pułku ułanów I Korpusu Polskiego, 7 pułku ułanów III Korpusu Polskiego. Klęska pod Niemirowem”* (sygn. I.400, poz. 3112) oraz Antoniego Greško *„Służba w 7 pułku ułanów III Korpusu Polskiego”* (sygn. I.400, poz. 3113). Niestety nie zachowały się żadne, związane z III Korpusem, źródła o charakterze ikonograficznym.

4 Dywizja Strzelców zaczęła się organizować po bitwie pod Kaniowem, w sierpniu 1918 roku. Zdecydowane działania w tym kierunku podjęto po uzyskaniu przez delegację polskich wojskowych zgody od dowódcy rosyjskiej armii ochotniczej gen. Aleksiejewa na utworzenie polskiego oddziału na Murmanii. W momencie, kiedy droga w tym kierunku została dla przedzierających się Polaków zamknięta, 15 sierpnia 1918 roku do Jekaterinodar, gdzie znajdował się gen. Aliksiejew udał się ppłk Kazimierz Orlik-Łukoski i bezzwłocznie zawarł porozumienie o rozpoczęciu formowania oddziału polskiego w Stancji Paszkowskiej. Akcję werbunkową i uzupełnienia oddziału prowadziła z dużą energią Organizacja Werbunkowo-Agitacyjna, której komenda główna znajdowała się w Kijowie, a duża sieć jej komend miejscowych pokrywała całą południową Rosję i Królestwo Polskie.

24 października 1918 roku zatwierdzony został etat oddziału, który składał się początkowo z batalionu strzelców, dywizjonu ułanów i plutonu artylerii polowej. Dowódcą oddziału został płk Stanisław Sikorski, szefem sztabu ppłk Łukoski, a dowódcą batalionu mjr Stefan Wyspiański. W połowie października 1918 roku do oddziału przybył gen. Żeligowski, mianowany dowódcą Wojsk Polskich na

Wschodzie. Moment ten nadał całej akcji trwałe podstawy organizacyjne. W Jekaterinodarze utworzono Dowództwo Wojsk Polskich na Wschodzie, a w Pankowce Dowództwo 4 Dywizji Strzelców. Dowódcą dywizji został płk Franciszek Zieliński, a dowódcą piechoty dywizyjnej płk Michał Żymierski. Przy Dowództwie Wojsk Polskich na Wschodzie utworzony został Naczelny Komitet Wojsk Polskich na Wschodzie złożony z przedstawicieli głównych polskich ugrupowań politycznych.

Pierwszy okres formowania się dywizji był jednocześnie okresem ciągłych walk i potyczek z bolszewikami. Od 3 października większe walki stoczono pod Tamówką, Aleksandrówką, Biezopasnoje, Donskoje, Worowskoja Bałka, Wielka Gałdza i Mała Agałdza. Ponieważ w końcu października 1918 roku w związku z ogólną sytuacją militarną i polityczną uzupełnianie szeregów 4 Dywizji Strzelców znacznie zmalało, a planowane w nazbyt optymistyczny sposób ramy etatowe okazały się zbyt szerokie, zlikwidowano sztab dywizji, utworzono natomiast samodzielną Brygadę Strzelców Polskich, której dowództwo objął płk Stanisław Nałęcz-Malachowski, a szefem sztabu został kpt. Pytel. Na Kubaniu brygada pozostała do 22 listopada 1918 roku, kiedy to na wskutek interwencji Naczelnika Państwa i Naczelnego Wodza Józefa Piłsudskiego naczelny wódz sił sprzymierzonych marszałek Ferdinand Foch przesłał do dowódcy działającej na południu Rosji kontrrewolucyjnej Armii Ochotniczej gen. Antona Denikina rozkaz nakazujący odesłanie polskich oddziałów do Odessy skąd wyruszyć miały one do kraju, który ledwo co odzyskał niepodległość. Na skutek tych zarządzeń 22 listopada 1918 roku Samodzielną Brygadę Strzelców Polskich wyruszyła kolejną ze Stacji Paszkowskiej do Noworosyjska, gdzie 27 listopada została zaokrętowana i drogą morską przetransportowana do Odessy, gdzie przybyła 1 grudnia. Kawalerię i artylerię przetransportowano później i w Odessie znalazły się dopiero w styczniu 1919 roku. Wobec spodziewanego bliskiego powrotu do kraju licząc się z możliwością większego napływu ochotników gen. Żeligowski rozwiązał Dowództwo Wojsk Polskich na Wschodzie, a wszystkie oddziały, którymi dowodził ponownie weszły w skład 4 Dywizji Strzelców. Były to: 2, 13 i 14 pułk strzelców⁶, kompania inżynierska, oddział lotniczy, pułk artylerii i pułk

---

⁶ Często pułki strzelców były również wymiennie nazywane pułkami piechoty.

kawalerii. Szefem sztabu dywizji został ppłk Leon Bobicki, 2 pułkiem strzelców dowodził płk Żymierski, 13 pułkiem strzelców ppłk Sikorski, 14 pułkiem strzelców płk Małachowski. Numerację dywizji i pułków strzelców zachowano taką samą, jaka była w II Korpusie Polskim.

Wbrew dążeniom dowództwa i na przekór tęsknocie żołnierzy do kraju dywizja została zatrzymana w Odessie i wciągnięta w wir walk, które rozgorzały w mieście oraz jego okolicach. Zaledwie kilka dni po przybyciu do Odessy, 6 grudnia 1918 roku na żądanie dowództwa rosyjskiego wysłano do obrony stacji kolejowej Rozdziemaja 2 kompanię 2 pułku strzelców pod dowództwem por. Kazimierza Heilmana, która omal nie uległa rozbiciu na skutek ucieczki oddziałów rosyjskiej Armii Ochotniczej.

Jedynie dzięki energii dowódcy oraz dyscyplinie i determinacji żołnierzy kompania przebiła się do Odessy. 10 grudnia płk Żymierski wysłany wraz z oddziałem do obrony odcinka Odessa — Rozdzielnaja zawarł samodzielnie układ z Ukraińcami w wyniku czego złożył broń. Rosjanie wobec niekorzystnego wyniku walk opuścili Odessę pozostawiając w mieście tylko 4 Dywizję Strzelców i niewielki oddział marynarzy francuskich, którzy oczekiwali zapowiedzianego desantu wojsk koalicji. 13 grudnia zajęły miasto oddziały atamana Semena Petlury, lecz port broniony był bohatersko przez oddziały dywizji, co umożliwiło wykonanie desantu i odzyskanie 18 grudnia całego miasta. Po rozpoczęciu okupacji południowej Rosji przez wojska koalicji dywizja przeszła pod rozkazy francuskie. Wchodząc formalnie w skład dowodzonej przez gen. Hallera Armii Polskiej we Francji, przeszła na etat francuski, stanowiąc wraz z oddziałami wojsk koalicji załogę Odessy. Gdy w końcu stycznia 1919 roku przybył do Odessy z Noworosyjska drugi transport z kawalerią i artylerią wreszcie wszystkie oddziały 4 Dywizji Strzelców zostały połączone. Mimo walk jakie dywizja musiała staczać z nieprzyjacielem w Odessie, nieustannie prowadzono prace nad organizacją i wyszkoleniem. W marcu 1919 roku dywizja została zreorganizowana według wzorów francuskich. Piechotę zorganizowano w 3 pułki: 13, 14 i 15 (dawniej 2 pułk strzelców), sformowano szwadron szwoleżerów, uzupełniono pułk artylerii, przystąpiono do tworzenia 6 pułku ułanów (1 pułk ułanów miał już cztery pełne szwadrony) oraz utworzono dla 100 oficerów szkołę instruktorską.

Z walk, które dywizja w tym okresie prowadziła, sławą okryło jej oddziały zdobycie 7 lutego 1919 roku przez 14 pułk strzelców Tyraspola, za co posypały się ze strony francuskich dowódców liczne pochwały i odznaczenia przyznane oficerom i szeregowym. Jednak wskutek pogarszającego się coraz bardziej na południu Rosji położenia wojsk koalicyjnych i nacisku oddziałów bolszewickich wojska koalicyjne opuściły 5 kwietnia 1919 roku Odessę, kierując się w stronę Besarabii. Jako straż tylna dywizja osłaniała odwrót oddziałów francuskich. Jej oddziały musiały torować sobie drogę bagnetami i ogniem karabinów maszynowych przez ogarnięte bolszewickim powstaniem miasto. W walkach tych został śmiertelnie ranny dowódca pułku artylerii płk Bartha. Podobnie ciężkie chwile przeszła dywizja podczas przeprawy przez Dniestr w Bielajewce. Miało to miejsce w dniach 9 i 10 kwietnia w czasie powodzi, gdy trzeba było przejść po słabym, improwizowanym moście, przez który przelewała się już wierzchem woda. Po przejściu Dniestru bez straty ani jednego działła i wozu dywizja stanęła w rejonie Starokozacza — Góra Roszą. Do 25 maja 1919 roku oddziały dywizji przebywały w Besarabii, zajmując odcinek frontu wzdłuż Dniestru. W tym dniu dywizja rozpoczęła transport do rejonu Czemiowiec, gdzie rozpoczęła koncentrację w pierwszych dniach czerwca 1919 roku. Po otrzymaniu zezwolenia na opuszczenie Rumunii dywizja udała się do kraju, gdzie 17 czerwca 1919 roku rozlokowana została w rejonie Stanisławowa, a następnie włączona w skład WP⁷.

Zespół akt 4 Dywizji Strzelców zawiera stosunkowo wiele archiwaliów (82 jednostki archiwalne), które mogą być interesujące dla badaczy. Materiały te będące w przeważającej mierze wytworem kancelarii dowództwa dywizji częściowo zawierają także akta będące pozostałością po kancelariach innych jednostek i instytucji polskich działających w Rosji w latach 1918—1919. W zespole tym na szczególną uwagę

---

⁷ O dziejach 4 Dywizji Strzelców patrz: J.K. Chomiczewski, *Organizacja służby zdrowia 4 Dywizji Strzelców gen. Żeligowskiego we wspomnieniach jej szefa sanitarnego*, w: „Lekarz Wojskowy”, 1993, nr 11/12, s. 644—652; T. Kawałec, *Historia IV-ej Dywizji Strzelców generała Żeligowskiego w zarysie*, Wilno—Kraków 1921; W. Koberd, *4 dywizja strzelecka zw. Żelazną Dywizją na Kubaniu*, Warszawa 1936; J. Nazarewicz, *Wymiar sprawiedliwości w Czwartej Dywizji Strzelców Polskich na terytorium Rosji [sierpień 1918 — czerwiec 1919]*, w: „Wojskowy Przegląd Prawniczy”, 1991, nr 1, s. 28—42; S. Sokół, T. Wawrzyński, *Czwarta Dywizja Strzelców Polskich 1917—1919*, w: „4 Dywizja Piechoty Zmechanizowanej 1808—1994. Zarys dziejów”, red. nauk. G. Nowik, T. Rawski, Warszawa 1994, s. 51—59; J. Żyromski, *W czwartej dywizji strzelców generała Żeligowskiego*, Warszawa 1936; Tenże, *W IV Dywizji Strzelców generała Żeligowskiego*, w: „Lekarz Wojskowy” 1936, nr 5/8, s. 526—530; T. Kopascki, *Polski Oddział Awiacyjny w Odessie*, w: „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1994, nr 4, s. 266—269.

zasługują następujące archiwalia: akta Oddziału Polskiego przy rosyjskiej Armii Ochotniczej z okresu pobytu w Stanicy Paszkowskiej (sygn. I.122.81 poz. 1), korespondencja z władzami naczelnymi w Warszawie (sygn. I.122.81 poz. 6), korespondencja z gen. Hallerem (sygn. I.122.81 poz. 7), dokumentacja dotycząca Naczelnego Komitetu WP na Wschodzie (sygn. I.122.81 poz. 8), akta dotyczące Oddziału Awiacyjnego i eskadry lotniczej (sygn. I.122.81 poz. 25), akta intendentury, administracji, spraw oświatowych oraz umundurowania i uzbrojenia (sygn. I.122.81 poz. 9 i 10), zestawienie stanów liczebnych (sygn. I.122.81 poz. 11), książka rejestracji oficerów dywizji wraz z ich alfabetycznym spisem (sygn. I.122.81 poz. 12), akta generała — audytora z wykazem aresztowanych (sygn. I.122.81 poz. 20), akta I-go Biura Sztabu (sygn. I.122.81 poz. 22), akta II-go Biura Sztabu — Wywiad wraz z meldunkami, komunikatami i memoriałami (sygn. I.122.81 poz. 23), akta Wydziału Prasowego Biura Sztabu (sygn. I.122.81 poz. 24), akta dotyczące dywizjonu, a następnie pułku ułanów (sygn. I.122.81 poz. 26), akta dotyczące kompanii inżynierskiej (sygn. I.122.81 poz. 27 i 44), akta dotyczące 13 pułku strzelców (sygn. I.122.81 poz. 27a), akta dotyczące 15 pułku strzelców (sygn. I.122.81 poz. 28), akta związane ze sprawami sanitarnymi (sygn. I.122.81 poz. 29), rozkazy Oddziału Polskiego przy rosyjskiej Armii Ochotniczej, Dowództwa WP na Wschodzie i 4 Dywizji Strzelców (sygn. I.122.81 poz. 32), komunikaty i rozkazy korpusu odeskiego rosyjskiej Armii Ochotniczej (sygn. I.122.81 poz. 36), rozkazy 13 pułku strzelców (sygn. I.122.81 poz. 38), rozkazy 14 pułku strzelców (sygn. I.122.81 poz. 39), rozkazy pułku ułanów mjr. Konstantego Plisowskiego (sygn. I.122.81 poz. 41), rozkazy 6 pułku ułanów (sygn. I.122.81 poz. 42), rozkazy dywizjonu samochodów pancernych (sygn. I.122.81 poz. 43), akta Komisji Likwidacyjnej Dowództwa 4 Dywizji Strzelców (sygn. I.122.81 poz. 52), akta Polskiej Misji na Wschodzie gen. Gustawa Ostapowicza (sygn. I.122.81 poz. 53), akta Kompanii Sztabowej oraz rozkazy i biuletyny dywizji (sygn. I.122.81 poz. 54), dzienniki korespondencyjne i raporty poranne Komendy Etapu w Noworosyjsku (sygn. I.122.81 poz. 56), akta Komendanta Etapu w Odessie (sygn. I.122.81 poz. 57), akta Komisji Mobilizacyjno-Werbunkowej w Odessie przy Naczelnym Dowództwie WP na południową Rosję (sygn. I.122.81 poz. 58), akta Misji Werbunkowej w Rumunii oraz Głównego Komendanta Etapu w Bukareszcie (sygn.

I.122.81 poz. 59), akta Biura Zaciągu na Besarabię w Kiszyniowie i Komendy Placu w tym mieście (sygn. I.122.81 poz. 60), akta Urzędu Mobilizacyjno-Werbunkowego w Sewastopolu na Krymie (sygn. I.122.81 poz. 61), akta Komendy Placu w Odessie zawierające korespondencję, rozkazy poufne i operacyjne, a także dotyczące spraw aresztowanych oficerów, żołnierzy i osób cywilnych oraz zagadnień kwatermistrzowskich (sygn. I.122.81 poz. 63—72), akta Komendy Placu w Akermanie (sygn. I.122.81 poz. 73) i akta Komendy Placu w Stanicy Paszkowskiej na Kubaniu (sygn. I.122.81 poz. 74).

Kilka małych zespołów archiwalnych jest wytworem kancelarii oddziałów wchodzących w skład 4 Dywizji Strzelców. Mamy więc 2 jednostki archiwalne pozostałe po 13 pułku strzelców. Pierwsza z nich dotyczy spraw oficerów (sygn. I.122.82 poz. 1), a druga rozkazy i komunikaty 4 Dywizji Strzelców (sygn. I.122.82 poz. 2).

14 pułk strzelców pozostawił 6 jednostek archiwalnych. Są wśród nich rozkazy pułkowe (sygn. I.122.83 poz. 5 i 6), raporty poranne wraz ze stanami liczebnymi (sygn. I.122.83 poz. 2), akta dotyczące spraw gospodarczych (sygn. I.122.83 poz. 3) oraz liczne dzienniki korespondencji (sygn. I.122.83 poz. 4).

15 pułk strzelców reprezentuje 6 jednostek archiwalnych zawierających: pisma wchodzące (sygn. I.122.84 poz. 1), komunikaty 2-go Biura Sztabu 4 Dywizji Strzelców (sygn. I.122.84 poz. 2), codzienne wykazy stanu liczebnego (sygn. I.122.84 poz. 3), książki telefonogramów (sygn. I.122.84 poz. 4), dzienniki korespondencji (sygn. I.122.84 poz. 5) oraz akta gospodarcze (sygn. I.122.84 poz. 6).

Zespół Dywizjonu Artylerii liczy 21 jednostek archiwalnych. Są to m.in. akta dotyczące: przydziału oficerów (sygn. I.122.85 poz. 1), i żołnierzy (sygn. I.122.85 poz. 2), ewidencji koni (sygn. I.122.85 poz. 3), spraw sądowych i karnych (sygn. I.122.85 poz. 5), spraw gospodarczych (sygn. I.122.85 poz. 6), dezercji (sygn. I.122.85 poz. 7), zakwaterowania i przemarszów (sygn. I.122.85 poz. 11), zwolnień z wojska, zabitych, rannych i zaginionych bez wieści (sygn. I.122.85 poz. 14), stanu liczebnego zarówno faktycznego jak i bojowego (sygn. I.122.85 poz. 16) oraz Szkoły Podoficerskiej Artylerii (sygn. I.122.85 poz. 20). Najważniejsze są jednak rozkazy i komunikaty wydawane przez dowództwo dywizjonu (sygn. I.122.85 poz. 21).

Funkcjonująca w składzie 4 Dywizji Strzelców Polskich Legia Rycerska pozostawiła 8 jednostek archiwalnych. Najważniejsze spośród nich to teczki zawierające: rozkazy Legii Oficerskiej (sygn. I.122.86 poz. 6), raporty poranne (sygn. I.122.86 poz. 7) oraz spisy oficerów Legii Oficerskiej (sygn. I.122.86 poz. 8).

Cennym materiałem badawczym są opracowania związane z dziejami 4 Dywizji Strzelców. Najbardziej interesujące to: por. Sikorskiego „*4 Dywizja Strzelców Polskich*” (sygn. I.400, poz. 1276) oraz „*Historia 4 Dywizji gen. Żeligowskiego*” (sygn. I.400, poz. 1284), nieznanego autora „*Organizacja sanitarna w Oddziale Polskim na Kubaniu i 4 Dywizji gen. Żeligowskiego*” (sygn. I.400, poz. 1527), ppłk. Stefana Wyspiańskiego „*Organizacja i walki 4 Dywizji Strzelców gen. Żeligowskiego na Kaukazie w roku 1918*” (sygn. I.400, poz. 1986), nieznanego autora „*Historia 28 Pułku Strzelców Kaniowskich, 13 pułku piechoty 17 Dywizji Piechoty gen. Żeligowskiego*” (sygn. I.400, poz. 2059), kpt. im. Leona Puławskiego „*Historia intendentury 4 Dywizji gen. Żeligowskiego*” (sygn. I.400, poz. 2074), płk. Szt. Gen. Wiktora Thomme „*Z Kubania do Odessy. Z Odessy do Besarabii. Od Besarabii do Stanisławowa. Organizacja i działanie 4 Dywizji Strzelców gen. Żeligowskiego*” (sygn. I.400, poz. 2296), nieznanego autora „*Działania bojowe 13 pułku strzelców w Besarabii, na Bukowinie i w Małopolsce Wschodniej 12 kwietnia — 12 czerwca 1919 roku*” (sygn. I.400, poz. 1003), nieznanego autora „*Pieśń 13 pułku piechoty w Besarabii*” (sygn. I.400, poz. 2353), kpt. Henryka Bagińskiego, kpt. Jana Pawłowicza „*Historia Batalionu Inżynieryjnego — Oddzielnej Kompanii Inżynieryjnej 4 Dywizji Strzelców Polskich*” (sygn. I.400, poz. 2035, 2036 i 2298), nieznanego autora „*Krótki szkic historyczny b. Kompanii Inżynieryjnej 4 Dywizji Strzelców Polskich na Wschodzie gen. Żeligowskiego*” (sygn. I.400, poz. 2922), nieznanego autora „*Historia Batalionu Inżynieryjnego — Oddzielnej Kompanii Inżynieryjnej*” (sygn. I.400, poz. 1274), nieznanego autora „*Historia Dywizjonu Artylerii przy 4 Dywizji Strzelców gen. Żeligowskiego*” (sygn. I.400, poz. 1546), nieznanego autora „*Awiacja 4 Dywizji Strzelców gen. Żeligowskiego*” (sygn. I.400, poz. 68), nieco informacji o szwadronie polskim przy pułku kawalerii rosyjskiej na Kubaniu daje „*Zarys historii wojennej 14 Pułku Ułanów Jazłowieckich*” mjr. Witolda Czaykowskiego (sygn. I.400, poz. 1197).

Wśród relacji wymienić należy: kpt. Adama Goszczyńskiego „*Wspomnienia z*

4 Dywizji Strzelców gen. Żeligowskiego na Kubaniu. Podróż na Kubań. Oddział polski na Kubaniu. Legia Rycerska. Bitwa pod Tyraspołem” (sygn. I.400, poz. 873), mjr. Aleksandra Lisowskiego *„Działalność organizacji Wywiadowcy Ukraińscy Polskich Drużyn Strzeleckich w Żytomierzu, „Strzelca” w Żytomierzu, POW w Kijowie i Żytomierzu, 4 Dywizji Strzelców gen. Żeligowskiego*” (sygn. I.400, poz. 2023/4), Kazimierza Gasińskiego *„Służba w Legii Oficerskiej i 18 pułku piechoty 4 Dywizji gen. Żeligowskiego*” (sygn. I.400, poz. 3114) oraz Feliksa Maliszewskiego *„1 pułk strzelców w Odessie. Służba w 4 Dywizji Strzelców gen. Żeligowskiego*” (sygn. I.400, poz. 3115).

Wśród zachowanych fotografii kilka zasługuje na uwagę. Pięć z nich wykonanych zostało w Odessie. Przedstawiają one: oficerów i żołnierzy oddziału polskiego w Odessie podczas uroczystej procesji z okazji proklamowania niepodległości Polski, która miała miejsce w listopadzie bądź w grudniu 1918 roku (nr 496), płk. Konstantego Plisowskiego, rtm. Krupskiego, por. Czaykowskiego na zdjęciu wykonanym w Odessie w 1919 roku (nr 501), pogrzeb lotników z Polskiego Oddziału Awiacyjnego w Odessie (nr 502), przegląd oddziałów 4 Dywizji Strzelców przez dowódcę wojsk koalicyjnych, francuskiego gen. d' Anselin'a w Odessie w dniu 16 stycznia 1919 roku (nr 497), mszę polową z okazji opuszczenia przez formacje polskie Odessy w dniu 19 kwietnia 1919 roku (nr 495). Dwa niedatowane zdjęcia sytuacyjne przedstawiają gen. Żeligowskiego wśród żołnierzy na pozycji bojowej (nr 498) i na punkcie obserwacyjnym (nr 499).

Na kolejnej fotografii widzimy oficerów Kompanii Inżynieryjnej 4 Dywizji Strzelców: por. Sawickiego, kpt. Bagińskiego, kpt. Jana Pawłowskiego, por. Dobrowolskiego, ppor. Cichockiego, ppor. Szuberta, ppor. Rządковского, ppor. Kazimierz Piwakowskiego, ppor. Konopczyńskiego, ppor. Triaffa, por. Wacława Łopuszańskiego, ppor. Kryniewiczza, por. Nowickiego, ppor. Baranowskiego i por. Święckiego (nr 500).

5 Dywizja Strzelców Syberyjskich zorganizowana została na Syberii latem 1918 roku. Jej dzieje zaczęły się w lipcu tego roku, kiedy to Wydział Mobilizacyjny w Moskwie w obliczu nieudanej akcji formowania oddziałów polskich w europejskiej części Rosji, postanowił przenieść całą tę akcję na Syberię. W tym celu wysłał tam

mjr. Waleriana Czumę, kpt. Romualda Walikowskiego i por. Edwarda Dojana-Miszewskiego, którym powierzył kierowanie organizowaniem wojska polskiego na Syberii. Po przyjeździe do Ufy, gdzie zastano organizujące się już polskie kompanie, mjr Czuma przystąpił do formowania dywizji. Prawie jednocześnie powstał w Omsku Polski Komitet Wojenny, który w dniu 23 lipca 1918 roku zawarł z dowództwem Korpusu Czechosłowackiego, zajmującego wschodnią Rosję i Syberię, umowę zapewniającą z jego strony pomoc przy organizacji polskiej dywizji. Komitet ten stworzył, w celu koncentracji i formowania oddziałów polskich całą sieć organizacyjną tworząc delegatury i stacje zborne we wszystkich większych miastach Syberii i Wschodniej Rosji. Rolę organów werbunkowych przejęły więc ekspozytury polskiego Komitetu Wojennego utworzone we Władywostoku, Chabarowsku, Czycie, Irkucku, Krasnojarsku, Tomsku, Omsku, Tobolsku, Kurganie, Jekatierynoburgu, Tiumentiu, Ufie, Orenburgu, Bugulmie i w Samarze. Mjr Czuma zajął się przede wszystkim skoncentrowaniem oddziałów. Jako punkt koncentracji wybrany został Belebaj w guberni Samarskiej. W połowie sierpnia 1918 roku mjr Czuma przeniósł główną kwaterę dowództwa wojsk polskich z Ufy do Bugurusłania. Dzięki dobrej organizacji do końca września napłynęło wielu ochotników, z których sformowano 1 pułk strzelców, jeden szwadron 1 pułku ułanów, jedną baterię 5 pułku artylerii polowej i batalion szkolny. W tym samym czasie, we wrześniu 1918 roku bolszewicy rozpoczęli na całym froncie ciągnącym się od Kazania do Samary ofensywę przeciwko oddziałom rosyjskim i czechosłowackim broniącym linii Wołgi. Po upadku Kazania i Symbirska oraz wzięciu Samary dowództwo wojsk polskich zmuszone zostało w październiku 1918 roku do ewakuacji znajdujących się w trakcie organizacji podległych sobie oddziałów z Bugurusłania do Nowo-Mikołajewska położonego nad rzeką Ob. Pozostała jedynie grupa płk. Rumszy w składzie: 1 pułku strzelców, szwadronu ułanów i jednej baterii. Grupa ta odeszła na front z Ufy 1 listopada 1918 roku i walczyła na nim do wiosny 1919 roku, osiągając wiele zwycięstw i okrywając się sławą bojową, 1 maja 1919 roku grupa powróciła do Nowo-Mikołajewska, który stał się centrum organizacji wojsk polskich. Pod koniec grudnia 1918 roku liczebność organizowanej energicznie dywizji osiągnęła 8.000 żołnierzy. W związku z koniecznością rozstrzygnięcia wielu spraw natury nie tylko wojskowej, lecz i

politycznej oprócz dowództwa i sztabu 5 Dywizji Strzelców utworzone zostało w kwietniu 1919 roku Dowództwo Wojsk Polskich we Wschodniej Rosji i na Syberii. Dowódcą tych wojsk został awansowany w międzyczasie przez gen. Hallera płk. Czuma, zaś dowódcą 5 Dywizji Strzelców mianowany został płk Kazimierz Rumsza. Dowództwo nad tymi formacjami, podobnie jak nad wszystkimi wojskami znajdującymi się na Syberii objął szef francuskiej misji wojskowej gen. Pierre Janin. Stan osobowy 5 Dywizji Strzelców osiągnął w tym czasie 770 oficerów i przeszło 10.000 podoficerów oraz żołnierzy. Pierwsza połowa 1919 roku przeszła dla dywizji w sposób stosunkowo spokojny, co pozwoliło na dokończenie jej organizacji i intensywne szkolenie oddziałów. Jednak niepowodzenia adm. Aleksandra Kałczaka na rozległym froncie wojny domowej powoli zaczęły wciągać do walk z bolszewikami oddziały polskie. Organizujące się coraz liczniejsze bolszewickie oddziały partyzanckie zaczynały zagrażać liniom komunikacyjnym, a bolszewicka armia regularna coraz bardziej i agresywniej nacierała na froncie. Sytuacji militarnej nie zdołały polepszyć wypady 1, 2 i 3 pułku piechoty na południe od Nowo-Mikołajewska. Pod wpływem zachodzących wydarzeń gen. Janin wydał swoim wojskom rozkaz ogólnej ewakuacji na wschód, wyznaczając rolę straży tylnej 5 Dywizji Strzelców, która miała posuwać się tuż za oddziałami czechosłowackimi. Wykonując polecenia zawarte w rozkazie Dowództwo Wojsk Polskich zorganizowało ponad 60 pociągów w składzie kilkudziesięciu wagonów każdy i zbudowało 3 pociągi pancerne. Gdy 14 listopada 1919 roku upadł Omsk front antybolszewicki zaczął się rozpadać. Dodatkową komplikację stwarzała sytuacja na jedynej linii kolejowej Omsk—Nowo-Mikołajewsk, po której poruszały się bez jakiegokolwiek planu setki pociągów z transportami wojskowymi. Czechosłowacy, pod kontrolą których znajdowała się cała linia kolejowa na wschód od Nowo-Mikołajewska, widząc że od bolszewików przedziela ich jeszcze polska dywizja, nie spieszyli się z ewakuacją i przeprowadzali ją bardzo powoli. Odbiło się to tragicznie na losach 5 Dywizji Strzelców. Posuwająca się szybko przed siebie armia bolszewicka, uzupełniana przez oddziały partyzanckie, nie powstrzymywana przez cofające się w panice siły adm. Kałczaka, poważnie zagroziła wojskom polskim. Równocześnie czechosłowackie transporty blokując całkowicie linię kolejową postawiły oddziały polskie w położeniu

bez jakiegokolwiek wyjścia. Płk Czuma zaczął wysyłać na wszystkie strony depeche z prośbami o przyspieszenie ewakuacji. Nie przyniosło to jednak żadnego pozytywnego skutku. Czechosłowacy widząc niezdecydowanie gen. Janina, który nie wydał żadnego stanowczego rozkazu, nie tylko, że nie przyspieszyli ewakuacji, lecz jeszcze wstrzymywali na stacjach wysyłane poprzednio na wschód polskie pociągi sanitarne i zaopatrzeniowe. W związku z tym posuwanie się polskich transportów odbywało się w iście żółwym tempie. Tylne straż dywizji pod dowództwem kpt. Józefa Werobeja musiała w związku z tym staczać coraz częstsze i coraz krwawsze walki z nacierającym wrogiem. Po przeprowadzonych na stacjach Litwinowo i Tatarska bojach, straż tylna stoczyła uporczywy 3-dniowy bój z regularnymi oddziałami bolszewickiej 5 Armii, która posuwając się szybko bitymi traktami, coraz silniejszym pierścieniem otaczała tylną straż dywizji. Beznadziejność sytuacji pogłębiał katastrofalny stan linii i całego ruchu kolejowego, zatarasowanie torów oraz panika w oddziałach rosyjskich. Ciągące się pod Krasnojarskiem na przestrzeni kilkudziesięciu kilometrów pociągi 5 Dywizji Strzelców, nie mogły w ciągu kilku dni wjechać na stację i dopiero po wielu zabiegach udało się im przejechać przez to miasto. Przeciwnik odciał jednak 8 transportów niszcząc przed nimi tory kolejowe. Ostatni akt wysiłków dywizji w celu dalszego marszu na wschód rozpoczął się pod stacją Klukwiennaja w dniu 9 stycznia 1920 roku. Wtedy właśnie Czechosłowacy zatrzymali polskie pociągi, gdyż na stacji stało już 17 ich pociągów. Paromiesięczne, ogromne wyczerpanie fizyczne i psychiczne, syberyjskie mrozy, ciągły brak paliwa, niemożność dalszego posuwania się transportów przez wrogą postawę Czechosłowaków, z którymi w żaden sposób nie można było dojść do porozumienia — wszystkie te czynniki odebrały optymizm i wiarę w możliwość dalszego marszu na wschód. W tej dramatycznej sytuacji polskie dowództwo zwołało na naradę wszystkich dowódców oddziałów. Podjęto decyzję o zwróceniu się po raz ostatni do gen. Janina i dowódcy Korpusu Czechosłowackiego gen. Jana Syrovy z prośbą o przepuszczenie choćby tylko 22 polskich transportów. Syrovy nie przychylił się do polskiego wniosku odmawiając stanowczo i brutalnie jego realizacji. Okoliczności te skłoniły ostatecznie płk. Czumę do wysłania delegacji mającej nawiązać pertraktację z bolszewikami. Na decyzję taką wpłynęła także sytuacja, w jakiej znalazły się oddziały

tylnych transportów, stawiające ostatkiem sił słaby opór 27 i 30 dywizji bolszewickiej. W dniu 10 stycznia 1920 roku realizując zawarte warunki kapitulacyjne, oddziały 5 Dywizji Strzelców złożyły broń. Z kapitulacją zgodzić nie chciała się część oficerów i żołnierzy. Samodzielnie sformowali oni drobne oddziały i mimo wielu przeszkód ze strony Czecho-Słowaków oraz zbuntowanych oddziałów adm. Kołczaka, a także pomimo mrozów, głodu i epidemii tyfusu dotarli do Irkucka. Tutaj pomoc zorganizował płk. Rumsza i wyznaczył jako punkt zborny dla wszystkich Charbin. Do miasta tego napływały drobne oddziały i pojedynczy oficerowie i żołnierze, z których sformowano batalion. Dzięki usilnym staraniom Misji Polskiej na Syberii z gen. Antonim Baranowskim i Wysokim Komisarzem Józefem Targowskim na czele, która przybyła w tym czasie z Polski przez Amerykę do Charbina udało się zorganizować powrót batalionu do kraju na angielskim okręcie. Okręt przybył do Gdańska 1 lipca 1920 roku po trwającej 2,5 miesiąca podróży przez Suez i Gibraltar⁸.

Niestety do naszych czasów nie przetrwała w zasadzie dokumentacja wytworzona przez kancelarię 5 Dywizji Strzelców Syberyjskich, gdyż najprawdopodobniej w momencie kapitulacji została ona bądź zniszczona, bądź też przejęta przez bolszewików. Jedyne samodzielny Oddział Murmański tej dywizji pozostawił niewielki liczący 11 jednostek archiwalnych zespół⁹. Odnajdujemy w nim akta dowódcy oddziału polskiego w Archangielsku z sierpnia i września 1918 roku (sygn. I.122.93 poz. 1), a także akta dowództwa tego oddziału od września 1918 do grudnia 1919 roku (sygn. I.122.93 poz. 2). Te dwie najważniejsze dla badaczy teczki

---

⁸ Z publikacji ujmujących dzieje 5 Dywizji Strzelców Syberyjskich wymienić należy przede wszystkim opracowania i artykuły: H.J. B a g i ń s k i, *Wojsko Polskie na Wschodzie*, Warszawa 1921; J. B i r k e r m a j e r, *Polska dywizja w tajgach Sybiru*, Lwów 1934; Piąta Dywizja Syberyjska, w: „Armia polska we Francji — dzieje wojsk generała Hallera na obczyźnie”, zebrał i opracował Józef S i e r o c i ń s k i, Warszawa 1929, s. 227—247; Z. L e c h, *Polacy na Dalekim Wschodzie (1920—1922) w okowach mrozu i chłodu*, w: „Prawo i Życie”, 1990, nr 29, s. 10—11; T. M a r c o l l a, *Po kapitulacji V Dywizji WP na Syberii*, w: „Głos Kaniowczyków i Żeligowczyków”, 1939, nr 7, s. 3—4, nr 8, s. 16—17; T. R a d z i w o n o w i c z, *Z problematyki tworzenia polskiego wojska na Syberii (1918—1919)*, w: „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1990, nr 3/4, s. 78—97; W. S c h o l z e - S r o k o w s k i, *Wojsko Polskie na Syberii*, Warszawa 1930; B. S k a r a d z i ń s k i, *Murmański i Sybiru — trzy czwarte wieku wstecz [eksodus polskich żołnierzy z Rosji 1918/1919]*, w: „Życie Warszawy”, 1994, nr 125, dod. „Życie Ekstra”, s. III; S.W. W o j s t o m s k i, „Polskiej Legii Syberyjskiej — artykuły z przedmową Jana Skoroboliatiego—Jakubowskiego”, Warszawa 1937; Tegoż, „*Sprzymierzeńcy Czesi na Syberii: 1918—1920*”, Warszawa 1938; R. W a l i k o w s k i, *Wartość polityczna wojsk polskich na Syberii*, w: „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza”, Londyn, 1965, nr 103, s. 6.

⁹ Samodzielny Oddział Murmański 5 Dywizji Strzelców Syberyjskich organizowany od czerwca 1918 roku przez płk. Dowoyno-Sołłohuba, a dowodzony potem przez ppłk. Skokowskiego liczył około 400 żołnierzy i powrócił do kraju w grudniu 1919 roku.

uzupełnia dokumentacja spraw sądowych i śledztw z okresu od września 1918 do listopada 1919 roku (sygn. I.122.93 poz. 3). Zachowały się również akta pododdziałów wchodzących w skład tego oddziału — 1 Kompanii Strzelców (sygn. I.122.93 poz. 4) i Kompanii Uzupełniającej (sygn. I.122.93 poz. 5). W celu poznania ogólnej sytuacji politycznej i militarnej w północnej Rosji należy zapoznać się z rozkazami dowództwa rosyjskiego, angielskiego. Armii Gen. Hallera i komunikatami wojennymi obejmującymi okres od października 1918 roku do września 1919 roku (sygn. I.122.93 poz. 7). Część archiwaliów dotyczy spraw personalnych (sygn. I.122.93 poz. 8 i 9).

Posiadamy również opracowania obejmujące ogólne dzieje i niektóre działania bojowe 5 Dywizji Strzelców Syberyjskich. Są to powstałe w oparciu o własne przeżycia i doświadczenia bojowe prace: por. Stanisława Kosińskiego „*Epizod bojowy. Bój pod Tajgą. Z walk 5 Dywizji Syberyjskiej*” (sygn. I.400 poz. 493), Antoniego Aleksandrowicza „*Odwrót 5 Syberyjskiej Dywizji Strzelców Polskich w roku 1919*” (sygn. I.400 poz. 868), ppłk. Romualda Kohutnickiego „*Ostatnie chwile 5-tej Dywizji Syberyjskiej*” (sygn. I.400 poz. 869), por. Kazimierza Sułkowskiego „*Epizod z walk 8 kompanii 3 Pułku Strzelców Syberyjskich na Syberii w 1919 roku*” (sygn. I.400 poz. 870), kpt. Teofila Kosińskiego „*Walki 5 Dywizji Syberyjskiej we wrześniu 1919 roku*” (sygn. I.400 poz. 871), kpt. Mariana Sołdkowskiego „*Walki 5 Dywizji Syberyjskiej w sierpniu 1918 roku*” (sygn. I.400 poz. 872) i Tadeusza Schweitzera „*Dzieje 5-ej Dywizji Strzelców Polskich na Syberii. Szkic historyczny z lat 1918—1919*” (sygn. I.400 poz. 1778). Ciekawe są także relacje złożone przez oficerów i żołnierzy dywizji: mjr. Jana Emisarskiego „*V-ta Dywizja Syberyjska od października 1917 roku do kwietnia 1918 roku*” (sygn. I.400 poz. 2048/4), mjr. Pokornego „*V Dywizja Syberyjska*” (sygn. I.400 poz. 2048/11), Józefa Buczyńskiego „*Organizacja i działania bojowe 2 kompanii ciężkich karabinów maszynowych 1 Pułku Strzelców Polskich im. Tadeusza Kościuszki 5 Dywizji Syberyjskiej*” (sygn. I.400 poz. 2187), Franciszka Danilowskiego „*Służba w sztabie 5 Dywizji Syberyjskiej, 1 pułku ułanów i szkole podoficerskiej. Pobyt w więzieniu rosyjskim*” (sygn. I.400 poz. 3117) oraz Jana Kańskiego „*Służba w 3 pułku piechoty 5 Dywizji Syberyjskiej i niewola rosyjska*” (sygn. I.400 poz. 3118).

Dwa opracowania nieznanymi autorami związane są z dziejami Samodzielnego Oddziału Murmańskiego. Są to — „Historia Samodzielnego Oddziału Murmańskiego 5 Dywizji Strzelców” (sygn. I.400 poz. 1293) oraz „Zarys historyczny Samodzielnego Oddziału Murmańskiego 5 Dywizji Strzelców” (sygn. I.400 poz. 1296). Niestety dwie relacje dotyczące tego oddziału nie zachowały się.

O oddziale polskim w Orenburgu mówi relacja Jakuba Schwartza „Służba w oddziale polskim i 3 Dywizji I Korpusu Polskiego” (sygn. I.400 poz. 3098). Informacje o oddziale polskim kpt. Mariana Sołdkowskiego w Archangielsku znajdziemy w relacji Józefa Krzysztoforskiego „Służba w Legionie Puławskim, Brygadzie Strzelców Polskich, 3 pułku ułanów, oddziale polskim kpt. Sołdkowskiego w Archangielsku oraz 1 pułku szwoleżerów Armii Polskiej we Francji” (sygn. I.400 poz. 3087).

Interesująca jest kolekcja fotografii prezentująca Wojsko Polskie na Syberii. Na zdjęciach uwieczniono m.in. Dowództwo WP we Wschodniej Rosji i na Syberii z płk. Czumą, ppłk. Wolikowskim, płk. Rymszą i płk. Lichtarowiczem (nr 504—505), Francuską i Polską Misję Wojskową (nr 506), grupę oficerów polskich i czechosłowackich na Syberii (nr 507), komendę punktu zbornego oddziałów polskich w Omsku w 1919 roku z komendantem placu kpt. Janem Tadeuszem Nowakowskim i delegatem Polskiego Komitetu Wojennego w tym mieście Janem Palickim (nr 510—511), punkt zborny w Irkucku (nr 512—518), ekspozyturę Polskiego Komitetu Wojennego w Tobolsku z jej sekretarzem Adamem Mierowskim, emisariuszem Andrzejem Tarnowskim oraz zastępcą emisariusza dr. Olgierdem Grzegorzewskim (nr 519), punkt zborny Wojska Polskiego w Czycie (nr 520—521), grupę oficerów dowództwa 5 Dywizji Syberyjskiej (nr 523), koncentrację oddziałów i ochotników przeprowadzoną przez mjr. Czumą w Bugurusłaniu (nr 524), mszę polową w Bugurusłaniu w dniu obchodu Święta 3—go Maja przez 5 Dywizję Syberyjską (nr 525), Centralę Polskiego Komitetu Wojennego w Nowo—Mikołajewsku (nr 527—530), członków Wydziału Kultury i Propagandy Polskiego Komitetu Wojennego na Syberii w Nowo-Mikołajewsku (nr 531), defiladę 1 i 2 Pułku Strzelców Polskich 5 Dywizji Strzelców Syberyjskich w Nowo-Mikołajewsku w 1918 roku (nr 533—535), żołnierzy 1 kompanii I Batalionu Szturmowego por. Dojana-Miszewskiego (nr 536—

537), żołnierzy II batalionu 3 Pułku Strzelców Polskich 5 Dywizji Syberyjskich w Nowo-Mikołajewsku (nr 538), 1 szwadron ułanów syberyjskich płk. Wacława Piekarskiego w Nowo-Mikołajewsku w 1918 roku (nr 539), Szkołę oficerską 5 Dywizji Strzelców Syberyjskich w Nowo-Mikołajewsku podczas ćwiczeń w 1918 roku (nr 540—541), oddziały 5 Dywizji Strzelców Syberyjskich podczas przeglądu w Nowo-Mikołajewsku w listopadzie 1919 roku (nr 542), sztab 4 Pułku Strzelców Polskich w Nowo-Mikołajewsku w maju 1919 roku (nr 543), przemarsz oddziałów 5 Dywizji Strzelców Syberyjskich przez ulice Władywostoku (nr 553), japoński statek „Neise Mazu”, który transportował w czerwcu 1920 roku żołnierzy polskich z Rosji do Japonii (nr 554), pogrzeb jednego z żołnierzy 5 Dywizji Strzelców Syberyjskich podczas transportu przez Ocean Spokojny na statku „Woroneż” w czerwcu 1920 roku (nr 556), oddziały polskie i tatarskie na pokładzie statku „Woroneż” w drodze z Japonii do kraju na Oceanie Indyjskim, w czerwcu 1920 roku (nr 557), przedstawienie amatorskie pt. „Wskrzeszenie Polski” urządzone przez żołnierzy 5 Dywizji Strzelców Syberyjskich na pokładzie statku „Woroneż” na Morzu Czerwonym w sierpniu 1920 roku (nr 558), oddziały polskie i lotewskie na pokładzie statku „Woroneż” w drodze z Japonii do Gdańska na Morzu Śródziemnym w sierpniu 1920 roku (nr 559), przybycie 1 lipca 1920 roku do Gdańska na pokładzie brytyjskiego statku „Yaroslavl” oddziałów 5 Dywizji Strzelców Syberyjskich (nr 563).

Przedstawione powyżej, ze względów oczywistych w sposób skondensowany i pobieżny materiały do dziejów polskich formacji wojskowych w Rosji w latach 1914—1920, stanowią cenny materiał dla badaczy i są doskonałym źródłem uzupełniającym do istniejących już publikacji naukowych na ten temat.